

Οι μεταλλάξεις του απορρυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού

Σκέψεις με αφορμή την απόφαση PSPP του Ομοσπονδιακού
Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας της 5^{ης} Μαΐου 2020

Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος

Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Το φάσμα της συνταγματικής απορρύθμισης στοιχειώνει, εδώ και πολύ καιρό, τον ευρωπαϊκό συνταγματισμό. Ούτε στην εθνική έννομη τάξη ούτε στις ευρωπαϊκές έννομες τάξεις υπάρχουν θεμελιώδεις κανόνες ικανοί να πλαισιώσουν την άρση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων με την εγγύηση ενός συστηματικού και αποτελεσματικού ελέγχου θεμελιακότητας. Η υπερ-φιλελεύθερη συνταγματική ερμηνεία, η οποία υποστηρίχθηκε από τον εξευρωπαϊσμό του εθνικού δικαίου και επιτάχθηκε στο πλαίσιο της κρίσης χρέους στο εσωτερικό της Ευρωζώνης, υποτίμησε την κανονιστικότητα και κατέστησε αβέβαιη την ερμηνεία του εθνικού Συντάγματος. Το τελευταίο, αντί να επιτελεί την αποστολή του, που συνίσταται στην επίλυση κάθε θεμελιώδους κοινωνικής σύγκρουσης, σε συνθήκες ασφάλειας δικαίου και προς τον σκοπό της συναίρεσης πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας, έχει καταστεί ένα εύκαμπτο κείμενο, έτοιμο να προσαρμοστεί, ανά πάσα στιγμή, σε κάθε κυρίαρχο ή συγκυριακό εξωτερικό παράγοντα, νομικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό ή ηθικό. Έχει, μάλιστα, μετατραπεί σε πηγή ανασφάλειας δικαίου. Απέναντί του δε ούτε το ευρωπαϊκό δίκαιο διασφαλίζει μια αξιόπιστη συνταγματική δομή. Τα δύο θεμελιώδη εργαλεία, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και οι Συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι, και αυτά, πολύ εύκαμπτα για να πλαισιώσουν, αφενός, τις υπερβολές του ατομικισμού και του νεοφιλελευθερισμού και, αφετέρου, τις ασύμμετρες αντιδράσεις των ευρωπαϊκών Κρατών απέναντι στις υπερβολές αυτές. Τέλος, το μοντέλο του συνταγματικού πλουραλισμού που επικρατεί, αντί να αποτελεί μηχανισμό διόρθωσης της συνταγματικής απορρύθμισης, λειτουργεί, στην πράξη, ως πρόδρομός της. Μέσω, ιδίως, του λεγόμενου «διαλόγου των δικαστών», το μοντέλο αυτό αναπαράγει την

αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου και την ατελή συνταγματοποίηση του ευρωπαϊκού δικαίου¹.

Στο παραπάνω πλαίσιο, με την απόφαση της 5^{ης} Μαΐου 2020 του Δεύτερου Τμήματος του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (ΟΣΔΓ), σχετικά με το Πρόγραμμα Αγοράς Κρατικών Ομολόγων (Public Sector Purchase Programme - PSPP) της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ)², κρίθηκε ότι, αιτιολογώντας πλημμελώς τις αποφάσεις της στο πλαίσιο του PSPP που ξεκίνησε τον Μάρτιο 2015, η ΕΚΤ υπερέβη τις δοτές αρμοδιότητές της (ενεργώντας *ultra vires*) και ότι η απόφαση του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) στην υπόθεση *Weiss κ.λπ.*³ δεν είναι δεσμευτική, διότι το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, υπερβαίνοντας και αυτό τις αρμοδιότητές του, δεν προέβη στον προσήκοντα πλήρη έλεγχο της αναλογικότητας των παραπάνω αποφάσεων της ΕΚΤ ως προς τις οικονομικές συνέπειες του προαναφερθέντος προγράμματος. Αυτή η δικαστική κρίση, σε συνδυασμό με την απαγόρευση που επέβαλε το Δικαστήριο της Καρλσρούης στα ομοσπονδιακά όργανα και, ιδίως, στην εθνική Κεντρική Τράπεζα (Bundesbank) να μετέχουν και να συμπράττουν στη λήψη και εφαρμογή οποιασδήποτε σχετικής ενωσιακής πράξης, συνιστά, εκτός των άλλων, πρόδηλη παράβαση του ενωσιακού δικαίου, καθώς, κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ, επιβάλλεται η συμμόρφωση των εθνικών αρχών με τις αποφάσεις του τελευταίου⁴, το οποίο, μάλιστα, είναι αποκλειστικώς αρμόδιο να ελέγχει το κύρος των πράξεων των οργάνων της Ένωσης⁵. Ωστόσο, περισσότερο από μια περίπτωση πολύ σοβαρής παράβασης του δικαίου της Ένωσης, η παραπάνω δικαστική κρίση συνιστά ένα σύμπτωμα της συνταγματικής απορρύθμισης της Ευρώπης, για την ερμηνεία του οποίου φαίνεται να μην επαρκούν οι παραδοσιακές νομικές ή πολιτικές αναλύσεις.

Καταρχάς, οι επισημάνσεις περί επαναφοράς της εθνικής κυριαρχίας και περί αμφισβήτησης της υπεροχής ή -κατά άλλους, προτεραιότητας- του ενωσιακού δικαίου προϋποθέτουν την παραδοχή περί αυτοτέλειας της εθνικής και της ενωσιακής έννομης τάξης και περί δυνατότητας ιεράρχησης -ή διάκρισης των αρμοδιοτήτων- μεταξύ τους. Μια τέτοια, όμως, παραδοχή έχει προ πολλού διαψευσθεί από την παράλληλη διάλυση των παραπάνω εννόμων τάξεων στο εσωτερικό του ρευστού συνταγματικού πλουραλισμού που αναπτύχθηκε ως

¹ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas Publications, Athènes-Salonique, 2019.

² Υποθέσεις 2 BvR 859/15, 2 BvR 980/16, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 1651/15. Για την ελληνική αρθρογραφία ως προς την εν λόγω απόφαση, βλ., αντί άλλων, τον φάκελο «Απόφαση PSPP του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας της 05/05/2020», www.constitutionalism.gr, καταχώρηση 23.5.2020, και τις σχετικές δημοσιεύσεις, μετά τις 8.5.2020, στην ενότητα «Αναλύσεις», <https://www.syntagmawatch.gr/epikairotita/analyseis>.

³ Βλ. ΔΕΕ, 11.12.2018, C-493/17.

⁴ Βλ. ΔΕΕ, 14.12.2000, C-446/98, *Fazenda Pública*, σκέψη 49.

⁵ Βλ. ΔΕΕ, 22.10.1987, C-314/85, *Foto-Frost*, σκέψεις 15 και 17.

διαδικαιοδοτικός συντονισμός στη βάση της υπεροχής των ενωσιακών συνταγματικών σκοπών και της αδράνειας των εθνικών συνταγματικών ορίων⁶. Εξάλλου, η αναζήτηση διεξόδου μέσω της προσπάθειας ερμηνευτικής εναρμόνισης της εθνικής και της ενωσιακής έννομης τάξης, επί τη βάση -φερόμενων ως- κοινών αξιών και αρχών, αναπαράγει το αρχικό ιδεώδες του μοντέλου του συνταγματικού πλουραλισμού. Εντούτοις, το ιδεώδες αυτό έχει, προ πολλού, αλλοιωθεί, μεταξύ άλλων, από τον κατ' ευφημισμό «διάλογο» των δικαστών, ο οποίος έχει μετεξελιχθεί σε μια διαρκή -όλο και πιο συγκρουσιακή- διαπραγμάτευση του δικαίου⁷. Τέλος, η τάση υπερεκτίμησης του πολιτικού βολонταρισμού, ως διόδου υπέρβασης κάθε κρίσης, υποτιμά τη σχετική αυτονομία των υφιστάμενων θεσμών, στην πολυπλοκότητα και στην αδράνεια των οποίων φαίνεται να έχουν εγκλωβιστεί σχεδόν όλες οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές οντότητες, όχι μόνο οι αδύναμες, αλλά και οι ισχυρές. Σε κάθε περίπτωση, η τάση αυτή παραγνωρίζει ότι η αναπαραγωγή των αδιεξόδων και της αβεβαιότητας δεν είναι για όλους ασύμφορη, στην παρούσα δε συγκυρία ενδεχόμενα άλματα προς μια εμβάθυνση της Ένωσης ή προς την επάνοδο στο εθνικό κράτος ούτε εύκολα είναι ούτε δημιουργούν υποχρεωτικώς ευοίωνες προοπτικές⁸.

Η ερμηνεία της απόφασης του Δικαστηρίου της Καρλσρούης και η εκτίμηση των πιθανών συνεπειών της θα ήταν χρήσιμο να αναζητηθούν στις μεταλλάξεις του απορρυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού, ο οποίος έχει ήδη εξελιχθεί από ειρηνικός σε πολεμικός (I) και φαίνεται να βαδίζει από την κατάσταση του ασύντακτου συνταγματικού πλουραλισμού προς ένα μοντέλο φεουδαρχικού συνταγματισμού (II). Η ανάλυση των παραπάνω μεταλλάξεων δείχνει ότι, κατά βάθος, η παραπάνω απόφαση ούτε αναπάντεχη είναι ούτε από μόνη της μπορεί να προκαλέσει κρίσιμες αλλαγές.

I. Από τον ειρηνικό στον πολεμικό συνταγματισμό

Ιδίως ως προς τις σχέσεις μεταξύ ευρωπαϊκού και εθνικού δικαίου, τα τελευταία χρόνια, έχει γίνει φανερό ότι « δεν ζούμε σ' έναν ειρηνικό συνταγματικό κόσμο»⁹. Τα συνταγματικά ή ανώτατα δικαστήρια των κρατών μελών όχι μόνο συνεχίζουν, κατά παράβαση του άρθρου 267 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ), να μην ανταποκρίνονται με συνέπεια στην

⁶ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., ιδίως αρ. 126 επ..

⁷ *Idem*, ιδίως αρ. 148 επ..

⁸ *Idem*, ιδίως αρ. 174 επ..

⁹ Βλ. M. Luciani, « Il brusco risveglio. I controlimiti e la fine mancata della storia costituzionale », *Rivista AIC*, n° 2/2016, 15.4.2016, σ. 1 επ., ιδίως σ. 11. Βλ., επίσης, του ιδίου, *Costituzionalismo irenico e costituzionalismo polemico*, 2006, https://archivio.rivistaaic.it/materiali/anticipazioni/costituzionalismo_irenico/index.html.

υποχρέωσή τους να αποστέλλουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ¹⁰, αλλά δεν διστάζουν να αρνούνται ρητώς να συμμορφωθούν στις αποφάσεις του τελευταίου, όπως συνέβη με το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τσεχίας στην υπόθεση *Landtová*¹¹ και με το Ανώτατο Δικαστήριο της Δανίας στην υπόθεση *Ajos*¹². Η συμμόρφωση των εθνικών αρχών με τις αποφάσεις του ΔΕΕ έχει καταστεί πλέον ένα διαρκές ζητούμενο και όχι ένα αυτονόητο δεδομένο.

Η απόφαση του ΟΣΔΓ της 5^{ης} Μαΐου 2020 αποτελεί μια ακόμη εκδήλωση αυτού του πολεμικού συνταγματισμού. Το ΟΣΔΓ προχώρησε κι αυτό σε ευθεία σύγκρουση με το ΔΕΕ, αρνούμενο να συμμορφωθεί με όσα κρίθηκαν στην απόφαση που εξέδωσε το τελευταίο στην υπόθεση *Weiss κ.λπ.* Βεβαίως, πρόκειται για το Συνταγματικό Δικαστήριο του ισχυρότερου κράτους μέλους της Ένωσης και για μια υπόθεση που αφορά την αποκλειστική αρμοδιότητα της τελευταίας στο πεδίο της νομισματικής πολιτικής. Επιπλέον, οι διατυπώσεις («αντικειμενικά αυθαίρετη», «ακατανόητη», «μη υποστηρίξιμη») με τις οποίες οι Γερμανοί συνταγματικοί δικαστές αμφισβητούν την ορθότητα της απόφασης του ΔΕΕ είναι ιδιαίτερα αυστηρές. Το δε παράδειγμα που δίνεται στα εθνικά δικαστήρια και, γενικότερα, στις εθνικές αρχές των λοιπών κρατών μελών δεν είναι διόλου θετικό. Κατά τούτο, επανέρχεται και, ίσως, επιτείνεται ο φόβος ότι η κλιμάκωση της λογικής των συνταγματικών συγκρούσεων μπορεί να «κατακερματίσει τελικά την έννοια της έννομης τάξης της ΕΕ, θέτοντας τέλος στο ευρύτερο σχέδιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μέσω του δικαίου»¹³. Ωστόσο, η παραπάνω συμπεριφορά του ΟΣΔΓ ούτε μεμονωμένη είναι ούτε απρόβλεπτη.

Πέραν των προαναφερθεισών περιπτώσεων ευθείας σύγκρουσης άλλων εθνικών δικαστηρίων με το ΔΕΕ, οι αυστηρές διατυπώσεις της απόφασης του ΟΣΔΓ, όσο απαξιωτικές και αν φαίνονται, ιδίως στους μη νομικούς, τείνουν να καταστούν συνήθειες στο πλαίσιο στο οποίο εξελίσσεται, στις μέρες μας, ο διάλογος των δικαστών στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, το ελληνικό Συμβούλιο της Επικρατείας, έχοντας κρίνει ότι δεν μπορεί να τον δεσμεύει καμία απόφαση του ΕΔΔΑ που, μεταξύ άλλων, «είναι εμφανώς ελλιπής, ασαφής ή/και αυθαίρετη»,

¹⁰ Βλ., ενδεικτικώς, C. Yannakopoulos, « Un tiers pays nommé sûreté ! Symvoulio tis Epikrateias [Conseil d'État de Grèce], 22 sept. 2017, n° 2347/2017 et 2348/2017 [Assemblée] », *RTDeur* 1/2018, σ. 191 επ..

¹¹ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., αρ. 164.

¹² Βλ. S. Klinge, « Dialogue or disobedience between the European Court of Justice and the Danish Constitutional Court? The Danish Supreme Court challenges the Mangold-principle », <https://eulawanalysis.blogspot.gr/2016/12/dialogue-or-disobedience-between.html>, R. Holdgaard - D. Elkan - G. Krohn Schaldemose, « From cooperation to collision: The ECJ's Ajos ruling and the Danish Supreme Court's refusal to comply », *CML Rev* 55/2018, σ. 17 επ..

¹³ Βλ. M. R. Madsen - H. P. Olsen, « L'arrêt Ajos : une rébellion danoise ? », *RTDeur* 1/2017, σ. 111 επ., ιδίως σ. 113.

αρνήθηκε, για τον λόγο αυτόν, να συμμορφωθεί με την απόφαση *Καπετάνιος κ.λπ. κ. Ελλάδα*¹⁴.

Εξάλλου, το ΟΣΔΓ έχει, εδώ και πολλές δεκαετίες, διατυπώσει ρητές επιφυλάξεις ως προς τον σεβασμό της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, δίνοντας το παράδειγμα που ακολούθησαν και άλλα Συνταγματικά Δικαστήρια, όπως της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ισπανίας¹⁵. Οι δε Γερμανοί συνταγματικοί δικαστές είχαν, προσφάτως, ασκήσει αυτή τη διπλωματία της επιφύλαξης, κατά τον πλέον επιθετικό τρόπο, στις υποθέσεις *Gauweiler κ.λπ.*¹⁶ και *Weiss κ.λπ.*, οι οποίες συνδέονται άμεσα με το αντικείμενο της απόφασης του ΟΣΔΓ της 5^{ης} Μαΐου 2020¹⁷. Στις παραπάνω υποθέσεις, το Δικαστήριο της Καρλσρούης, προβαίνοντας στις πρώτες προδικαστικές παραπομπές της ιστορίας του προς το ΔΕΕ, είχε καταφανώς αλλοιώσει την τελολογία του θεσμοθετημένου διαλόγου των δικαστών των κρατών μελών με το ΔΕΕ. Διότι, το ΟΣΔΓ είχε ρητώς δηλώσει ότι σκοπός των εν λόγω παραπομπών δεν ήταν η εφαρμογή του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, αλλά μιας εθνικής νομολογίας¹⁸, η οποία, αντί να αποδέχεται τη δεσμευτικότητα της απάντησης του ΔΕΕ επί των προδικαστικών ερωτημάτων, απλώς παραχωρούσε την ευκαιρία στο τελευταίο να εκφράσει τη γνώμη του, πριν το Δικαστήριο της Καρλσρούης ασκήσει έλεγχο συνταγματικότητας των πράξεων των οργάνων της Ένωσης που υπερβαίνουν τη δοτή αρμοδιότητά τους (*ultra vires*)¹⁹. Ήταν μια νομολογία, κατά τα προαναφερθέντα, προδήλως αντίθετη με το δίκαιο της Ένωσης. Το γεγονός δε ότι το ΔΕΕ, αδυνατώντας να αρθεί στο ύψος ενός πραγματικού ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαστηρίου²⁰, απέφυγε να απορρίψει ως απαράδεκτες τις παραπάνω προδικαστικές παραπομπές, ανεχόμενο την επιθετική διπλωματία του ΟΣΔΓ, δεν επιτρέπει σε κανέναν να δηλώνει έκπληκτος από την απόφαση του

¹⁴ Βλ. την απόφαση ΣτΕ 1993/2016 (σκέψεις 9 και 16), με την οποία το Β΄ Τμήμα του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας αρνήθηκε τη συμμόρφωση στην απόφαση του ΕΔΔΑ, 30.4.2015, n° 3453/12, 42941/12 και 9028/13. Βλ., σχετικώς, C. Yannakopoulos, « Un ‘dialogue vivant’ des juges hante le droit européen ! Symvoulío tis Epikrateias [Conseil d’État de Grèce], 19 oct. 2016, n° 1992/2016 et 1993/2016 [2e section du contentieux] », *RTDeur* 1/2017, σ. 107 επ..

¹⁵ Ως προς αυτή τη διπλωματία της επιφύλαξης, βλ., αντί άλλων, R. Arnold, « La multiplication des garanties et des juges dans la protection des droits fondamentaux : coexistence ou conflit entre les systèmes constitutionnels, internationaux et régionaux ? Évolution d’une décennie », rapport national (Allemagne), XXIXe Table ronde internationale de justice constitutionnelle comparée, *AJJC*, vol. 29-2013, 2014, σ. 87 επ., O. Joop, « La guerre des Cours n’a pas eu lieu - ou comment la Cour constitutionnelle fédérale allemande a admis le raisonnement de la Cour de justice de l’Union européenne relatif au programme OMT de la Banque centrale européenne », *RTDeur* 1/2017, σ. 103 επ., του ίδιου, « Le dialogue des juges et la politique monétaire de la Banque centrale européenne : nouvelle étape entre les juges de Karlsruhe et ceux de Luxembourg », *RTDeur* 1/2018, σ. 179 επ..

¹⁶ Βλ. ΔΕΕ, 16.6.2015, C-62/14.

¹⁷ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., αρ. 111 και 159.

¹⁸ Βλ., αντί άλλων, D. Hanf, « Vers une précision de la Europarechtsfreundlichkeit de la Loi fondamentale - L’apport de l’arrêt ‘rétenion des données’ et de la décision ‘Honeywell’ du BVerfG », *Cahiers de droit européen* 2010, σ. 514 επ., ιδίως σ. 539 επ..

¹⁹ Βλ. και τις προτάσεις, της 14^{ης} Ιανουαρίου 2015, του Γενικού Εισαγγελέα P. Cruz Villalón, στην υπόθεση C-62/14, *Gauweiler κ.λπ.*, σημεία 30 επ..

²⁰ Βλ. C. Yannakopoulos, « La Cour de justice de l’Union européenne et la crise de la zone Euro: ‘La Trahison des images’ », *www.constitutionalism.gr*, 2.4.2017.

τελευταίου της 5^{ης} Μαΐου 2020. Τούτο ισχύει πολύ περισσότερο για το ίδιο το ΔΕΕ, του οποίου η δήλωση, στο δελτίο τύπου της 8^{ης} Μαΐου 2020, ότι « [τ]υχόν αποκλίσεις μεταξύ των δικαστηρίων των κρατών μελών όσον αφορά το κύρος των πράξεων των θεσμικών οργάνων θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την ενότητα της έννομης τάξης της Ένωσης και να θίξουν τη θεμελιώδη αρχή της ασφάλειας του δικαίου », θα έπρεπε κανονικά να γίνει αντιληπτή περισσότερο ως μια σκληρή αυτοκριτική παρά ως μια επίπληξη προς το ΟΣΔΓ. Ακόμη κι αν μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ΔΕΕ, ακολουθώντας τη στρατηγική επιλογή του συνταγματικού πλουραλισμού περί πάση θυσία αποφυγής των συγκρούσεων, πρέπει πάντοτε να επιδιώκει « να συμφιλιώσει το ασυμφιλίωτο »²¹, οι προδικαστικές παραπομπές του ΟΣΔΓ στις υποθέσεις *Gauweiler* κ.λπ. και *Weiss* κ.λπ. δικαιολογούσαν προφανώς μια εξαίρεση στην παραπάνω στρατηγική. Σε κάθε περίπτωση, αντιθέτως προς ό,τι πρότεινε ο Γενικός Εισαγγελέας P. Cruz Villalón, στην υπόθεση *Gauweiler* κ.λπ.²², η στάση του ΟΣΔΓ δεν ενέπνεε ειλικρινή εμπιστοσύνη. Ο ίδιος δε ο Γενικός Εισαγγελέας είχε επισημάνει ότι « ο κίνδυνος 'χρησιμοποίησε[ω]ς της [αίτησης προδικαστικής αποφάσεως] ως εργαλείο για την επίτευξη αλλότριων σκοπών', σε ένα πλαίσιο εθνικής εκτιμήσεως αντιστοιχούσας σε 'έλεγχο υπερβάσεως εξουσίας' σε συνδυασμό με 'έλεγχο ταυτότητας', [ήταν] αρκούντως υπαρκτός »²³. Θα ήταν, άλλωστε, παράδοξο να δεχόταν κάποιος ότι δεν υπήρχε ορατός κίνδυνος να τον δαγκώσει ένας σκύλος που γάβγιζε διαρκώς και να εξακολουθούσε να το δέχεται ακόμη κι όταν αυτός ο σκύλος έφτασε στο σημείο να μπει στο σπίτι του γαβγίζοντας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η απόφαση του ΟΣΔΓ είναι ένα -ίσως το πιο σημαντικό, αλλά, πάντως, ακόμη ένα- σύμπτωμα της μετάλλαξης του διαλόγου των δικαστών σε μια σκληρή διαπραγμάτευση που εξελίσσεται κατά τρόπο ασύμμετρο, επιτείνοντας τη σύγχυση ως προς το κύρος και την έννοια των θεμελιωδών κανόνων και αρχών²⁴. Το υποδηλώνει, άλλωστε, η ειρωνεία που ενέχει

²¹ Βλ. τις προτάσεις, της 21^{ης} Μαΐου 2008, του Γενικού Εισαγγελέα P. Maduro στην υπόθεση C-127/07, Arcelor, σημείο 15.

²² Βλ. τις προαναφερθείσες προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα P. Cruz Villalón, στην υπόθεση C-62/14, *Gauweiler* κ.λπ., σημείο 67: «...το Δικαστήριο δεν πρέπει να αποκλείσει εκ προοιμίου ή μάλλον θα πρέπει να δεχθεί, ότι το εθνικό δικαστήριο, ενόψει και λαμβανομένης υπόψη της απαντήσεως του Δικαστηρίου, και υπό την επιφύλαξη της ασκήσεως της δικής του αρμοδιότητας, θα αποδεχθεί ως καθοριστική για τις διαφορές των οποίων επιλαμβάνεται την απάντηση του Δικαστηρίου στο υποβληθέν ερώτημα. Η καλόπιστη συνεργασία εισάγει ένα στοιχείο εμπιστοσύνης, εμπιστοσύνης που δύναται να αποκτήσει ιδιαίτερο περιεχόμενο στην υπό κρίση υπόθεση. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η παρούσα αίτηση προδικαστικής αποφάσεως φαίνεται να έχει διατυπωθεί από το BVerfG υπό όρους που επιτρέπουν στο Δικαστήριο να έχει εμπιστοσύνη, εντός λογικών ορίων, ότι το εν λόγω δικαστήριο θα αποδεχθεί ως επαρκή και οριστική την απάντηση που θα λάβει...».

²³ *Idem*, σημείο 62.

²⁴ Βλ. τη με αρ. 1771/2019 απόφαση του Β' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την οποία η σχετική υπόθεση παραπέμφθηκε στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου (βλ. ΣτΕ Ολ. 359/2020) και η σκέψη 11 της οποίας αποτυπώνει, με χαρακτηριστικό τρόπο, τη «βαβέλ» που μπορεί να προκληθεί ως προς ένα θεμελιώδες ζήτημα, όπως αυτό της ερμηνείας της αρχής *ne bis in idem*: «...Επειδή, συμφώνως προς τα ανωτέρω, ο λόγος αναιρέσεως περί παραβάσεως του άρθρου 4 του 7ου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ (και, συναφώς του άρθρου 6 παρ. 2 αυτής) θα έπρεπε να απορριφθεί. Όμως, εν όψει της σπουδαιότητας των ως άνω ζητημάτων ερμηνείας του άρθρου 96 του Συντάγματος και

η δήλωση του ίδιου του -τέως πια- Προέδρου του ΟΣΔΓ, A. Voßkuhle, ότι « [η] τελευταία μας απόφαση είναι μια συνεισφορά στον διάλογο »²⁵. Θα μπορούσε, όμως, να θεωρηθεί ειλικρινής συνεισφορά στον διάλογο η προσπάθεια του ΟΣΔΓ να υποκαταστήσει το ΔΕΕ, μονοπωλώντας την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης ερήμην των εθνικών δικαστηρίων των λοιπών κρατών μελών, κατά παράβαση της « ισότητα[ς] των κρατών μελών εντός της Ένωσης την οποία τα ίδια έχουν δημιουργήσει », όπως, εμμέσως πλην σαφώς, του προσήψε το ΔΕΕ στο προαναφερθέν δελτίο τύπου της 8^{ης} Μαΐου 2020; Επιπλέον, θα μπορούσε να γίνει λόγος για διάλογο επί τη βάση όντως κοινών αρχών, όταν τα εθνικά δικαστήρια και το ΔΕΕ εφαρμόζουν την αρχή της αναλογικότητας με εντελώς διαφορετικό τρόπο²⁶ και, στην απόφασή του της 5^{ης} Μαΐου 2020, το ΟΣΔΓ επικαλείται τη δήθεν πλημμελή εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας ως βάση υπέρβασης των αρμοδιοτήτων (*ultra vires*) της ΕΚΤ και του ίδιου του ΔΕΕ, ενώ είναι προφανές ότι η πλημμελής εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας αφορά την άσκηση και όχι την απονομή μιας αρμοδιότητας²⁷; Περαιτέρω, είναι, άραγε, δυνατόν να έχει ωφέλιμο αποτέλεσμα ο διάλογος, όταν, ως προς μια συγκεκριμένη υπόθεση, δεν υπάρχει αυστηρή διαδικασία και ένας φορέας αρμόδιος για την οριστική άρση των συγκρούσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων εθνικών και ευρωπαϊκών δικαστηρίων, αλλά τα τελευταία διεκδικούν, κατά τρόπο ατέρμονο, για τον εαυτό τους, τον τελευταίο λόγο; Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα δεν μπορεί παρά να είναι αρνητική, ο δε ζωντανός διάλογος μεταξύ των εθνικών δικαστών και του ΔΕΕ, ο οποίος είναι πολύ πιθανόν να συνεχίσει να εξελίσσεται σε πολεμικό κλίμα²⁸, αποδεικνύεται, για ακόμη μία φορά, ανίκανος να προάγει, κατά τρόπο αποτελεσματικό και βιώσιμο, έναν συντεταγμένο συνταγματικό πλουραλισμό.

της αρχής *ne bis in idem* η οποία έχει ερμηνευθεί με ουσιωδώς διαφορετικό τρόπο από διάφορα ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια, ενωσιακά και μη, της αντίθεσης της πλειοψηφίας της παρούσας απόφασης με σειρά αποφάσεων του Β' Τμήματος (βλ. ενδεικτικά ΣΕ 951/2018 7μ.), της αντίθεσης των τελευταίων με την μη ανατραπείσα απόφαση 1741/2015 της Ολομελείας του Δικαστηρίου και της μη συμβατότητάς τους με πάγια νομολογία του Δ' Τμήματος (σχετ. ΣΕ 3473/2017, 7μ., 134, 993/2018, κ.ά.), καθώς και των διαπιστωμένων αποκλίσεων ως προς τα επίδικα ζητήματα μεταξύ της νομολογίας του ΔΕΕ και εκείνης του ΕΔΔΑ, το Τμήμα κρίνει ότι τα ζητήματα αυτά για λόγους ασφαλείας δικαίου (πρβλ. και απόφαση ΕΔΔΑ Σινέ Τσαγκαράκη Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδας της 23-05-19 R. 17257/13), πρέπει να παραπεμφθούν προς επίλυση στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου...».

²⁵ Βλ. « Σηκώνουν το γάντι απέναντι στην Ε.Ε. μέλη του γερμανικού συνταγματικού δικαστηρίου », 14.5.2020, efsyn.gr.

²⁶ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., ιδίως αρ. 141 και 142.

²⁷ Βλ. F. Martucci, « La BCE et la Cour constitutionnelle allemande : comprendre l'arrêt du 5 mai de la Cour constitutionnelle allemande », 11.5.2020, <https://www.leclubdesjuristes.com/blog-du-coronavirus/que-dit-le-droit/la-bce-et-la-cour-constitutionnelle-allemande-comprendre-larret-du-5-mai-de-la-cour-constitutionnelle-allemande/>.

²⁸ Βλ. G. Martinico, « The “Polemical” Spirit of European Constitutional Law: On the Importance of Conflicts in EU Law », *German Law Journal*, n° 16, 2015, σ. 1343 επ., ιδίως σ. 1347.

II. Από τον ασύντακτο συνταγματικό πλουραλισμό στον φεουδαρχικό συνταγματισμό

Η συνταγματική απορρύθμιση έχει εγκλωβίσει την Ευρωπαϊκή Ένωση σε ένα θεσμικό «τρίλημμα», το οποίο είναι παρόμοιο με εκείνο του D. Rodrik στην οικονομία. Στο πλαίσιο αυτού του θεσμικού τριλήμματος, δεν είναι δυνατή η συνύπαρξη και της συνταγματοποίησης της Ένωσης και της επιβίωσης της εθνικής έννομης τάξης και της διασφάλισης της πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας²⁹. Καθώς, στην παρούσα συγκυρία, για πολλούς λόγους, δεν αποτελούν ευχερείς προοπτικές ούτε η πορεία προς την ομοσπονδίωση ούτε η επάνοδος στο εθνικό κράτος, δεν υπάρχει σαφής απάντηση στο παραπάνω θεμελιώδες τρίλημμα και οι πολιτικές τόσο των κρατών μελών όσο και των ενωσιακών οργάνων εγκλωβίζονται και παλινδρομούν στον ανασφαλή ενδιάμεσο χώρο, συμβιβαζόμενες με το ασύντακτο μοντέλο συνταγματικού πλουραλισμού που επικρατεί. Ο φαύλος κύκλος αυτού του εγκλωβισμού δεν φαίνεται να διασπάστηκε από το Brexit, το οποίο μάλλον οφείλεται στις ιστορικές ιδιαιτερότητες της ιδιάζουσας σχέσης του Ηνωμένου Βασιλείου με την Ένωση, παρά στην ανάδυση μιας γενικότερης τάσης παλινόρθωσης της κλονισμένης κυριαρχίας των κρατών μελών. Άλλωστε, ο παραπάνω εγκλωβισμός συμφέρει ακόμη πολλούς, από πολλές πλευρές. Είναι, λοιπόν, αναμενόμενο να συνεχίζει να εμφανίζεται -και να λειτουργεί- ως η μόνη εφικτή λύση, εφόσον εξακολουθεί να εξυπηρετεί την προώθηση των κυρίαρχων νεοφιλελεύθερων επιλογών, τη μεταβλητότητα των οικονομικών δεδομένων που τροφοδοτεί τους διεθνείς κερδοσκόπους και τη διάχυση της πολιτικής ευθύνης των εθνικών κυβερνήσεων που μπορούν να επικαλούνται ως ασφαλές άλλοθι τις επιλογές και τις απαιτήσεις των οργάνων της Ένωσης³⁰.

Η διαιώνιση του εγκλωβισμού στον ενδιάμεσο χώρο του θεσμικού τριλήμματος, στον οποίο αναπτύσσεται μια πολύπλοκη δικτύωση ρευστών θεμελιωδών κανόνων, επιτρέπει, απέναντι στα κλονισμένα κράτη μέλη και στην ατελή Ένωση, να αναδύονται ποικίλα μορφώματα ιδιωτικής προέλευσης (*lex mercatoria*, *lex sportiva*, *lex digitalis*, πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνείς οίκοι αξιολόγησης, διεθνή ιδιωτικά πανεπιστήμια κ.λπ.) που διεκδικούν, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ένα είδος τομεακής συνταγματικής συγκρότησης (*constitutionnalisme sociétal*). Καθώς ενισχύονται διαρκώς, αυτοί οι θύλακες ιδιωτικοποίησης του συνταγματισμού διευρύνουν τη λογική της διαμοιρασμένης κυριαρχίας, κατακερματίζοντας την τελευταία σε ένα άθροισμα περιπεπλεγμένων ανταγωνιστικών φορέων δημόσιας ή ιδιωτικής εξουσίας, διαβρώνουν τη νεωτερική ιδέα του κράτους δικαίου, πολλαπλασιάζουν τις πολυεπίπεδες συγκρούσεις και

²⁹ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., αρ. 173.

³⁰ *Idem*, σ. 216 επ..

επιτείνουν τα απορρυθμιστικά φαινόμενα, προσδίδοντας στον ευρωπαϊκό συνταγματισμό χαρακτηριστικά που, ιστορικά, αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της φεουδαρχίας³¹. Αυτή η τάση μετάλλαξης από τον ασύντακτο συνταγματικό πλουραλισμό σε ένα μοντέλο φεουδαρχικού συνταγματισμού αποτελεί τον ορίζοντα εντός του οποίου μάλλον αρμόζει να ερμηνεύονται θεσμικές κρίσεις που, όπως αυτή που προκαλεί η απόφαση του ΟΣΔΓ της 5^{ης} Μαΐου 2020, απηχούν πολλαπλές και πολυεπίπεδες αντιφάσεις και είναι δεκτικές πολυποίκιλων και διττών προοπτικών διαχείρισης.

Συναφώς, η κρίση που δημιούργησε η παραπάνω δικαστική απόφαση δύσκολα μπορεί να αντιμετωπιστεί με τις παραδοσιακές τεχνικές του συνταγματικού πλουραλισμού περί αποφυγής ή ενσωμάτωσης των συγκρούσεων. Σε αντίθεση με την αντιμετώπιση της έντασης που δημιουργήθηκε, στην υπόθεση *Taricco*, με το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ιταλίας³², δεν είναι εύκολα ορατή, εν προκειμένω, η δυνατότητα του ΔΕΕ να μετατρέψει τη σύγκρουση μεταξύ των ευρωπαϊκών Συνθηκών και του γερμανικού Συντάγματος σε ένα ζήτημα εσωτερικής σύγκρουσης των κανόνων της ενωσιακής έννομης τάξης, ώστε να δοθεί η εντύπωση ότι επιβεβαιώνεται η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης. Εν προκειμένω, το αδιέξοδο του συνταγματικού πλουραλισμού δεν εξωραϊζεται εύκολα και χρειάζεται να συμβούν περισσότερα από το συνηθισμένο προκειμένου να επαληθευτεί η μυθιστορηματική επωδός ότι το όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης προχωρεί με επώδυνους συμβιβασμούς.

Ένα από τα πιθανά σενάρια τέτοιου συμβιβασμού θα μπορούσε να είναι η ΕΚΤ, ισχυριζόμενη ότι δεν δεσμεύεται από την απόφαση του ΟΣΔΓ, να συμμορφωθεί, ως έναν βαθμό, στην πράξη, με την απόφαση αυτή, γεγονός που θα μπορούσε να δώσει την ευκαιρία στο Δικαστήριο της Καρλσρούης να απορρίψει, τελικώς, τις ασκηθείσες, ενώπιόν του, προσφυγές. Αν δε η Γερμανία συμμετάσχει, κατά τρόπο ικανοποιητικό, σε ένα -περισσότερο ή λιγότερο διακυβερνητικό- σχέδιο οικονομικής στήριξης των κρατών μελών που θα πληγούν περισσότερο από τις συνέπειες της πανδημίας του Covid-19, το οποίο, όπως και τα σχέδια στήριξης της προηγούμενης δεκαετίας, θα εμφανιστεί ως η νέα εκδήλωση αλληλεγγύης στην Ευρώπη, η αμφισβήτηση της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης και του κύρους του ΔΕΕ μπορεί να απωθηθεί και, πάντως, να μην αποτελέσει αντικείμενο κάποιας διαδικασίας προσφυγής. Έτσι, ενώ η συνταγματική απορρύθμιση θα αναπαράγεται, όλοι θα έχουν να λένε ότι κάτι κέρδισαν από αυτή τη νέα θεσμική κρίση και ότι το όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης άντεξε. Το κύρος δε του ΔΕΕ θα επιδιωχθεί

³¹ *Idem*, αρ. 178 επ..

³² Βλ. O. Makimov Pallotta, « *Taricco II: taking (fundamental) rights seriously (Osservazioni a margine della sentenza della Corte di giustizia dell'Unione europea del 5 dicembre 2017 in causa C-42/17)* », *Osservatorio Costituzionale*, fasc. 1/2018, 18.3.2018.

να αναβαθμιστεί, κυρίως μέσω του επιχειρήματος ότι, εάν είχε ασκηθεί, ενώπιόν του, προσφυγή κατά της Γερμανίας ή της Bundesbank, σίγουρα θα την είχε κάνει δεκτή.

Αν, όμως, υπάρξει μια πιο συγκρουσιακή εξέλιξη, την οποία φαίνεται να αποδέχονται όσοι πλειοδοτούν ειλικρινώς υπέρ ενός ενωσιακού θεσμικού πατριωτισμού, δεν πρέπει κανείς να παραγνωρίσει ότι, στις προαναφερθείσες υποθέσεις *Landtová* και *Ajos*, τελικώς -εξ όσων γνωρίζουμε- δεν κινήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαδικασία παράβασης, δυνάμει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ, ούτε κατά της Τσεχίας ούτε κατά της Δανίας. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι τόσο απλή η κίνηση και η ευδοκίμηση, κατά της Γερμανίας, μιας διαδικασίας παράβασης, δυνάμει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ, κατά το σχετικώς πρόσφατο παράδειγμα της κίνησης και της ευδοκίμησης μιας τέτοιας διαδικασίας, κατά της Γαλλίας, λόγω παράλειψης του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου (*Conseil d'État*) της τελευταίας να υποβάλει, ως όφειλε, προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ³³. Και τούτο, προεχόντως διότι, όσο πρόδηλη και αν είναι η εκ μέρους του ΟΣΔΓ παράβαση του ενωσιακού δικαίου σε έναν τομέα αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ένωσης και όσο σοβαρά και αν έχει θιχτεί το κύρος των αποφάσεων του ΔΕΕ, δεν είναι εύκολο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ή μεμονωμένα κράτη μέλη να κινήσουν, δυνάμει των άρθρων 258 ή 259 ΣΛΕΕ, διαδικασία παράβασης, κατά της Γερμανίας, ενόσω θα διεκδικούν από την τελευταία την κρίσιμη συμβολή της στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης που προκαλεί η πανδημία του Covid-19. Εξάλλου, σε περίπτωση απειθαρχίας της Bundesbank, είναι πολύ αμφίβολο εάν η ίδια η ΕΚΤ θα τολμήσει να κινηθεί εναντίον της, δυνάμει του άρθρου 271, δ', ΣΛΕΕ, διακινδυνεύοντας να επιβεβαιώσει τις αιτιάσεις περί τάσης αυτονόμησής της και να διασπάσει την ενότητα του δικτύου κεντρικών τραπεζών. Τέλος, όσοι πλειοδοτούν ευκαιριακώς υπέρ ενός αόριστου ενωσιακού θεσμικού πατριωτισμού, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτόν υπερασπίζονται τα εθνικά ή προσωπικά τους συμφέροντα, παραγνωρίζουν ότι, τα τελευταία χρόνια της δημοσιονομικής κρίσης και της κρίσης προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών, η διακυβερνητική απόκλιση της Ένωσης, η οποία συνιστά σημαντική παράμετρο της προϊούσας συνταγματικής απορρύθμισης, έχει υποβαθμίσει, στην πράξη, τόσο την κανονιστική δύναμη των διατάξεων των ευρωπαϊκών Συνθηκών όσο και την αποτελεσματικότητα των πολιτικών που βασίζονται στην επίκλησή τους.

Πάντως, ακόμη και αν κινηθεί διαδικασία παράβασης κατά της Γερμανίας ή της Bundesbank, το ΔΕΕ, εξετάζοντας μια ενδεχόμενη προσφυγή, θα βρεθεί, καταρχάς, αντιμέτωπο (και) με τον εαυτό του και, ιδίως, με τη στάση που, κατά τα προαναφερθέντα, υιοθέτησε ως προς το παραδεκτό των προδικαστικών

³³ Βλ. ΔΕΕ, 4.10.2018, C-416/17, Επιτροπή κατά Γαλλίας.

ερωτημάτων στις υποθέσεις *Gauweiler* κ.λπ. και *Weiss* κ.λπ.. Κι αν, όπως είναι αναμενόμενο, το ΔΕΕ ξεπεράσει με κάποιον συλλογισμό αυτόν τον σκόπελο, προκειμένου να διαπιστώσει την παράβαση του ενωσιακού δικαίου από το ΟΣΔΓ και να διασώσει το κύρος του, το επόμενο ζήτημα που θα τεθεί θα είναι ο προσδιορισμός, στην πράξη, των συνεπειών μιας ενδεχόμενης καταδικαστικής απόφασής του. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει διάφορα σενάρια σταδιακής άμβλυνσης της αντιπαράθεσης. Σε κάθε περίπτωση, στο παρόν στάδιο θεσμικής εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο οποίο οι σημαντικότερες αποφάσεις οικονομικού χαρακτήρα σε περίοδο κρίσης έχουν ληφθεί πέραν του πλαισίου του ενωσιακού δικαίου, δεν είναι ευχερώς αναμενόμενο ότι μία απόφαση του ΔΕΕ ή ο διάλογός του με το ΟΣΔΓ είναι παράγοντες ικανοί, από μόνοι τους, να δεσμεύσουν την οικονομική πολιτική της Γερμανίας ή να αλλάξουν τους οικονομικούς συσχετισμούς στο εσωτερικό της Ένωσης. Άλλωστε, ο υπέρμετρος αυτοπεριορισμός του ΔΕΕ στο πλαίσιο διαχείρισης των κρίσεων των τελευταίων ετών³⁴ δεν προϊδεάζει ότι το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, πέραν της αντιμετώπισης της συγκεκριμένης περίπτωσης θεσμικής υποτίμησής του από το ΟΣΔΓ, θα επεδίωκε και θα μπορούσε να προσδιορίσει τις γενικές πολιτικές της Ένωσης ή, τουλάχιστον, την πολιτική διαχείριση της κρίσης της πανδημίας του Covid-19.

Απ' την άλλη, η απόφαση του ΟΣΔΓ της 5^{ης} Μαΐου 2020 μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ως συντονισμένη επίδειξη δύναμης του ισχυρότερου κράτους μέλους της Ένωσης, το οποίο, στερούμενο της επιχειρηματολογίας που διέθετε την προηγούμενη δεκαετία κατά των δημοσιονομικών απείθαρχων κρατών μελών, αναδιατάσσει τις θέσεις του ενόψει της διαπραγματεύσεως της συμβολής του στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης της πανδημίας. Την ίδια στιγμή, όμως, η ίδια απόφαση του ΟΣΔΓ, η οποία εμφανίζει σοβαρές αδυναμίες³⁵, θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως μια αμυντική αντίδραση τουλάχιστον ενός τμήματος της γερμανικής ελίτ απέναντι στις τάσεις πολιτικής και οικονομικής αυτονόμησης που άρχισε να επιδεικνύει η ΕΚΤ από την εποχή της θητείας του M. Draghi. Κοντολογίς, ενδέχεται το ισχυρότερο κράτος μέλος της Ένωσης να προσπαθεί να αντιτάξει, με τον δικό του τρόπο, κάποιο αντίβαρο απέναντι στην αφομοίωση ζωτικών στοιχείων της κρατικής κυριαρχίας του από το δίκτυο ανεξάρτητων κεντρικών τραπεζών, το οποίο φαίνεται να διεκδικεί τη διαμόρφωση ενός σχετικώς αυτόνομου διακρατικού «τραπεζικού Συντάγματος». Από την οπτική γωνία της μετεξέλιξης της θεωρίας

³⁴ Βλ. C. Yannakopoulos, « La Cour de justice de l'Union européenne et la crise de la zone Euro: 'La Trahison des images' », ό.π..

³⁵ Βλ., αντί άλλων, F. Martucci, « La BCE et la Cour constitutionnelle allemande : souligner les paradoxes de l'arrêt du 5 mai de la Cour constitutionnelle allemande », 11.5.2020, <https://www.leclubdesjuristes.com/blog-du-coronavirus/que-dit-le-droit/la-bce-et-la-cour-constitutionnelle-allemande-souligner-les-paradoxes-de-larret-du-5-mai-de-la-cour-constitutionnelle-allemande/>.

των αντιβάρων στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, η παραπάνω προσπάθεια ίσως δεν είναι λιγότερο σπασμωδική από το Δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου 2015, με το οποίο το πλέον αδύναμο κράτος μέλος της Ένωσης αναζήτησε, με τον δικό του τρόπο, κάποιο αντίβαρο απέναντι στη συναφή -αν και αντίστροφης δυναμικής- αφομοίωση των δικών του ζωτικών στοιχείων από το ίδιο δίκτυο κεντρικών τραπεζών.

Άλλωστε, από την πλευρά του ΟΣΔΓ και της Κυβέρνησης της Γερμανίας, δεν είναι ευχερώς αναμενόμενη -ούτε προφανώς συμφέρουσα- μια απόφαση πλήρους ρήξης με τα όργανα της Ένωσης. Το πρώτο έχει δεσμευτεί σε μια νομολογία που, καίτοι, κατά τα προαναφερθέντα, αντι-ενωσιακή, εμφανίζεται καταρχήν ως προάγουσα ένα πνεύμα κατανόησης και προσοχής έναντι του δικαίου της Ένωσης (« europarechtsfreundlich »)³⁶, γεγονός που εκδηλώθηκε και με την απόφασή του να ανοίξει απευθείας διάλογο με το ΔΕΕ. Η ανάπτυξη μιας τέτοιας αντιφατικής νομολογίας, η οποία ως έναν βαθμό αποτέλεσε λύση ανάγκης για τη θεσμική επιβίωση πολλών ευρωπαϊκών Συνταγματικών Δικαστηρίων³⁷, αναπαράγει τον φαύλο κύκλο του εγκλωβισμού στον ενδιάμεσο χώρο του θεμελιώδους θεσμικού τριλήμματος με το οποίο βρίσκονται αντιμέτωπες όλες οι εθνικές αρχές. Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, ότι ανάλογες αντιφάσεις ενέχουν και οι τοποθετήσεις της γερμανικής Κυβέρνησης, η οποία, μεταξύ άλλων, επισημαίνει, παραλλήλως, ότι « βάσει της δικής μας ανάλυσης της απόφασης, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο δεν αμφισβητεί τη βασική ερμηνευτική διαδικασία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου » και ότι « η αλλαγή των ευρωπαϊκών συνθηκών δεν είναι ταμπού »³⁸.

Θα μπορούσε κανείς, διακινδυνεύοντας να διαψευσθεί πλήρως, να διερευνά πολλά ακόμη σενάρια διαχείρισης της κρίσης που προκάλεσε η απόφαση του ΟΣΔΓ της 5^{ης} Μαΐου 2020. Ωστόσο, η ενδεικτική παράθεση εύλογων τέτοιων σεναρίων είναι χρήσιμη όχι ως προσπάθεια πρόγνωσης, αλλά ως αναγνώριση της αδυναμίας πρόγνωσης, δηλαδή ως ανάδειξη της πλήρους αβεβαιότητας που έχουν προκαλέσει οι μεταλλάξεις του απορρυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Μέσα στο πολυκεντρικό σύστημα που χαρακτηρίζει, ειδικότερα, το μοντέλο του φεουδαρχικού συνταγματισμού, διάφορα κέντρα εξουσίας μπορεί, ανάλογα με τη συγκυρία, να εναλλάσσονται σε θέσεις ισοτιμίας ή υπεροχής προς άλλα τέτοια κέντρα, με κάθε τέτοια εναλλαγή να διαταράσσει, κατά τρόπο ανέλεγκτο, αλλά όχι υποχρεωτικώς μοιραίο, την ισορροπία του συστήματος. Στο πλαίσιο αυτού του μοντέλου, όλοι καλούνται να μάθουν να ζουν χωρίς συγκεκριμένους θεμελιώδεις

³⁶ Βλ. D. Hanf, « Vers une précision de la Europarechtsfreundlichkeit de la Loi fondamentale – L’apport de l’arrêt ‘rétenion des données’ et de la décision ‘Honeywell’ du BVerfG », ό.π., σ. 514 επ., ιδίως σ. 539 επ..

³⁷ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, « Η πρόταση ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου υπό το πρίσμα της εξέλιξης των σχέσεων μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου », www.constitutionalism.gr, καταχώρηση 21.6.2013.

³⁸ Βλ. « Η Μέρκελ για τη διάσταση Γερμανών και Ευρωπαίων δικαστών », 13.5.2020, <https://p.dw.com/p/3cBI3>.

κανόνες ή με θεμελιώδεις κανόνες μειωμένης λειτουργικότητας και να βιώνουν στιγμές σταθερότητας μέσα σε μεγάλες περιόδους αστάθειας, δηλαδή να συμβιβαστούν με την ιδέα μιας ρευστής ασφάλειας δικαίου³⁹.

* * *

Σχεδόν οι πάντες έχουν πια αντιληφθεί -ακόμη κι αν δεν το ομολογούν- τη διάχυτη πεποίθηση ότι όντως « ζούμε σε συνταγματικώς αμήχανους καιρούς »⁴⁰ και ότι η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι πράγματι ένα « ταξίδι σε άγνωστο προορισμό »⁴¹. Κατά τούτο, όσο αφελές θα ήταν να θεωρήσουμε ότι τα μείζονα πολιτικά προβλήματα αυτής της διαδικασίας θα λυθούν μέσω του διαλόγου των δικαστών⁴², τόσο άτοπο θα ήταν επίσης να δεχτούμε ότι τα ίδια προβλήματα θα λυθούν με τη βιαστική επίκληση ενός πολιτικού βολонταρισμού. Στην παρούσα συγκυρία, και οι δύο αυτοί τρόποι λύσης κινδυνεύουν να πολλαπλασιάσουν τις αυταρχικές αποκλίσεις της σημερινής ευρωπαϊκής πραγματικότητας και να απομακρύνουν, ακόμη περισσότερο, την Ευρώπη από την προοπτική μιας πραγματικής και βιώσιμης συνταγματοποίησης που θα συναιρούσε αποτελεσματικώς την πολιτική και την κοινωνική δημοκρατία προς όφελος όλων των Ευρωπαίων πολιτών.

Για τον λόγο αυτόν, πριν επιχειρήσουμε να αλλάξουμε τον σημερινό ευρωπαϊκό κόσμο, ίσως είναι προτιμότερο να προσπαθήσουμε να τον καταλάβουμε λίγο καλύτερα. Η απόφαση του ΟΣΔΓ της 5^{ης} Μαΐου 2020 δεν αμαύρωσε μια ειδυλλιακή θεσμική πραγματικότητα. Όποια κι αν είναι η θεσμική ένταση που τη συνοδεύει, η απόφαση αυτή ανήκει στην «κανονικότητα» του απορρυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Εξάλλου, ούτε η εν λόγω απόφαση, ούτε η όποια νομική, οικονομική ή πολιτική απάντηση μπορεί να δοθεί στους Γερμανούς συνταγματικούς δικαστές αρκούν, από μόνες τους, για την υπέρβαση των θεμελιωδών αντιφάσεων που συνιστούν, αφενός, η ύπαρξη ενιαίου νομίσματος και πολλαπλών δημόσιων χρεών και, αφετέρου, η ύπαρξη μιας ζώνης χωρίς σύνορα, αλλά με πολλούς στρατούς. Αυτές οι θεμελιώδεις αντιφάσεις ή κάποιο τμήμα τους

³⁹ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., ιδίως αρ. 139 και 175.

⁴⁰ Βλ. E. Meidinger, « Law and Constitutionalism in the Mirror of Non-Governmental Standards », in: Ch. Joerges - I.-J. Sand - G. Teubner (eds.), *Transnational Governance and Constitutionalism*, Oxford: Hart Publishing, 2004, σ. 189.

⁴¹ Πρβλ. J.H.H. Weiler, « Journey to an Unknown Destination: A Retrospective and Prospective of the European Court of Justice in the Arena of Political Integration », vol. 31, n° 4, *Journal of Common Market Studies* (1993), σ. 417.

⁴² Βλ. M. Luciani, « Il brusco risveglio. I controlimiti e la fine mancata della storia costituzionale », ό.π., σ. 11 : « *L'ipotesi che un problema politico di primaria importanza come quello che è posto dalla difettosa integrazione raggiunta in Europa possa essere risolto dal "dialogo fra le Corti" è ingenua* ».

είναι πιο πιθανόν να κλονιστούν ουσιωδώς από τις άγνωστες, μέχρι στιγμής, διαστάσεις που θα λάβουν τελικώς η πανδημία του Covid-19 και οι οικονομικές και γεωπολιτικές συνέπειές της, όπως κλονίστηκε ουσιωδώς η φεουδαρχική κοινωνία από τον «μαύρο θάνατο». Ως προς τούτο, δεν είναι άνευ σημασίας ότι και κάποιες θεσμικές φωνές άρχισαν να κάνουν λόγο για ανάγκη αύξησης του δημόσιου χρέους⁴³, για κοινό ευρωπαϊκό δανεισμό, επιχορηγήσεις και ενιαία φορολογία σε ενωσιακό επίπεδο⁴⁴. Η πανδημία, που δεν έχει τελειώσει, ίσως ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Περισσότερο δε από την εμφάνιση νέων οικονομικών εργαλείων, η αντίδραση μιας γενιάς ανθρώπων μπροστά στην προοπτική απώλειας μιας δεύτερης συνεχόμενης δεκαετίας της ζωής τους και η αναμέτρηση μεταξύ αυταρχικής και δημοκρατικής βιοπολιτικής είναι ορισμένες από τις νέες κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους που ίσως αποβούν πιο καθοριστικές για το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου από τις αποφάσεις των δικαστών και των τραπεζιτών.

⁴³ Βλ., ως προς τη δήλωση της Προέδρου της ΕΚΤ ότι « [ο]λες οι χώρες του κόσμου έπρεπε να αντιδράσουν και να αυξήσουν το χρέος τους. Η χρέωση λόγω της πανδημίας όχι μόνο συστήνεται, αλλά αποτελεί και τον δρόμο που θα πρέπει να ακολουθήσουν », « Συμβιβασμός υπέρ του Νότου, με αστερίσκους », 28.5.2020, https://www.efsyn.gr/oikonomia/diethnis-oikonomia/245343_symbibasmos-yper-toy-notoy-me-asteriskoyis.

⁴⁴ Βλ., ως προς την ομιλία της U. von der Leyen στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στις 27.5.2020, <https://www.capital.gr/diethni/3456520/paketo-upsous-750-dis-proteinei-i-komision-epixorigiseis-22-5-dis-kai-daneia-9-4-dis-stin-ellada>.